

A SZÜKSÉGLETEK JELENTŐSÉGE ÉS JELENTÉSE MARX GONDOLATRENDSZERÉBEN (IV.)

HELLER ÁGNES

AZ ÚGYNEVEZETT „RADIKÁLIS SZÜKSÉGLETEK”

A kommunizmus Marxnál pozitív értékekkel van meghatározva, melyeket mindig szembesít az eddigi történelem, az „előtörténet” s különösen a kapitalizmus elidegenedtségével. Ennek az értékretelezésnek Marxnál — szubjektíve — Legyen (Sollen) karaktere van: a kommunizmusnak meg *kell* valósulnia. Ugyanakkor Marx már a kezdet kezdetén *elméletileg meg akarja szüntetni* ezt a Legyen (Sollen) karaktert, a „Legyen” szubjektivitását. Ennek — nála — *két*, nem mindig differenciált, de mégis differenciálható útja van. Az egyik a szubjektívum kollektívvé változtatása. Maga a Legyen (Sollen) kollektív, mivel a kapitalista társadalom elidegenedtsége csúcspontján a tömegekben (elsősorban a proletariátusban) olyan szükségleteket, úgynevezett radikális szükségleteket alakít ki, melyek megtestesítik ezt a Legyent-t (Sollen), melyek természetüknél fogva a kapitalizmus meghaladására, méghozzá a kommunizmus irányában való meghaladására törnek. A másik út a Legyen (Sollen) *kauzális szükségszerűség*gé való transzformálása. A „kommunizmusnak meg kell valósulnia” elve ebben az értelmezésben szinonim azzal, hogy *szükségképpen*, az ökonómia öntörvényszerűségei következtében megvalósul. Mondhatnánk, hogy Marxnál — ebben a vonatkozásban — hol egy *fichteánus*, hol egy *hegelianus* eredetű felfogás dominál.¹

A koncepció közötti ingadozás — többek között — abban is kifejeződik, ahogy ingadozik az ökonómia törvényeinek „természettörvényekként” való felfogása és ennek ellentéte között. *A tőke* első kötetének — közismert — 1867-es előszavában azt írja álláspontjáról, hogy „... a gazdasági társadalomalakulat fejlődését természet történeti folyamatként” fogja fel. (MEM, 23. *A tőke* I. 9. o.) Ehhez csak annyit fűznék hozzá, hogy éppen ezzel a kötetrel kapcsolatban utal (a második kiadás 1873-as előszavában) Hegel módszerének tudatos felhasználására. — Kevésbé

¹ Persze mindkettő „talpára állítva”

ismertek az előbbinek ellentmondó kijelentések. Így az *Értéktöbbletelméletek* harmadik kötetében Marx a kapitalizmussal kapcsolatban írja, hogy mihelyt azt történelmileg vizsgáljuk, „... véget ér a tévhit, hogy ezeket a termelés természeti törvényeinek tekintsék” (*Értéktöbbletelméletek*, III. 391. o.), vagy — éppen *A tőke* I. kötetében — „... a tőkés felhalmozás természeti törvényé misztifikált törvényé”-ről beszél. (MEM, 23. *A tőke*, I. 581. o.) Ellenünk vehetnék, hogy „természettörténeti folyamat” és „természettörvény” nem ugyanazt jelenti, de az ellenérv nem helytálló, mivel a már idézett előszóban a „természettörvény” kifejezés is — *expressis verbis* — szerepel; méghozzá olyan összefüggésben, mely a mi szempontunkból különösen jelentős — a történelmi perspektíva összefüggésében. „Egy társadalom, még ha nyomára jött is mozgása természeti törvényének ... természetes fejlődési fázisokat sem át nem ugorhat, sem rendeltetileg el nem tüntethet. De megrövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmakat.” (MEM, 23. *A tőke*, I. 19. o.) A „tagadás tagadásának” hasonló értelmezését a későbbiekben érintjük.

De: az *Otyecseszvennűje Zapiszki* szerkesztőségéhez 1881-ben írott levélében maga Marx tesz újfent kérdőjelet a „természettörvény” mellé. Itt (amint a Vera Zaszulicszhoz intézett levél fogalmazványában is) arról a lehetőségről beszél, hogy *el lehet jutni a kommunizmushoz a kapitalizmus megkerülésével, „átugrásával” is.* (Tehát: igenis „át lehet ugrani” azokat a bizonyos „fejlődési fázisokat”.) Az eredeti akkumuláció nem „általános törvény”, a parasztok proletarializálása nem „szükségszerű”. Meglehetősen rezignációval írja: „... ha Oroszország tovább halad azon az úton, melyet 1861 óta követ, eljártssa a *legkedvezőbb lehetőséget*, amelyet a történelem egy népnek valaha is kínált, és átéli majd a tőkés rendszer összes végzetes viszontagságait.” (MEM, 19. Levél az *Otyecseszvennűje Zapiszki* szerkesztőségének, 111. o.) Itt — mint gyakorta, ha Marx konkrét történelmi problémákat elemez — az alternatíva fogalma váltja fel a „szükségyszerűség” fogalmát.

A másik felfogásnál, mely — mint mondtuk — szintúgy a Legyen (Sollen) kategóriájának megszüntetve megőrzött funkcióján alapul, a „lehetőség” kategória ugyanolyan kevéssé kap helyet, mint a hegelizáló „Természeti törvény” felfogás esetében. Ennek megértéséhez — és a centrumában álló „radikális szükségletek” megértéséhez — röviden át kell tekintenünk a „társadalmi totalitás” marxi koncepcióját.

Minden társadalmi formáció egy totális egész („Gebilde”), mely egymással koherensen összefüggő, egymást kölcsönösen tételező struktúrák egysége. E struktúrák között nincs *kauzális viszony* (egyik sem „oka” vagy „következménye” a másiknak), csak kölcsönös tételezettségükben tudnak funkcionálni. Az *Anti-Proudhon*ban Marx ezt így fogalmazza meg: „... Azáltal, hogy a politikai gazdaságtan kategóriáival egy ideológiai rendszer épületét konstruáljuk, kifecamítjuk a társadalmi rendszer tagjait. *A társadalom különböző tagjai megannyi különálló társadalom-*

ma változtatjuk, amelyek egymást követően lépnek fel. Valóban hogyan is magyarázhatná meg a mozgásnak, az egymásutának, az időnek a pusztá logikai formulája a *társadalmi testet, amelyben minden viszony egyidejűleg létezik és egymásra támaszkodik?* (MEM, 14. *A filozófia nyomora*, IV. 215. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) — A politikai gazdaságtan bírálatainak bevezetőjében, a termelés, csere és fogyasztás problémáit tárgyalva, Marx az alábbi következtetést vonja le: „... Az eredmény, amelyre jutunk, nem az, hogy termelés, elosztás, csere, fogyasztás azonosak, hanem hogy valamennyien egy *totalitás tagjai*, különbségek egy egységen belül.” (MEM, 13. *Bevezetés A politikai gazdaságtan bírálatahoz*, 164. o.) (Kiemelés tőlem H. Á.) Ugyanitt olvashatjuk: „... Termelőerők és társadalmi viszonyok a társadalmi individuum fejlődésének *különböző oldalai*.” (*Grundrisse*, 593. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) Abban a közismert passzusban is (előszó a politikai gazdaságtan bírálatahoz), melyben Marx legrészletesebben beszél gazdasági alap és ideológiai formák viszonyáról, a struktúrák egymást-tételezéséről van szó. A társadalom életfolyamatai *fejeződnek ki* a felépítményben, mivel az utóbbi mozzanatai az előbbi konfliktusait „hordják ki”.

Miért fontos a *mi szempontunkból* a társadalmi totalitás, a „Gebilde” koncepciója? Mert ez a koncepció teszi lehetségessé a kollektív Legyen (Sollen) *létben való megalapozását*. Egyelőre röviden csak ennyit: a kapitalizmus mint a „Gebilde” egyik lényeges —, a többiekkel korrelációban álló — struktúrája a *szükségletstruktúra*. Ahhoz, hogy a kapitalizmus — a Marx korabeli formájában — funkcionálni tudjon, tehát hogy fenn tudja magát mint „társadalmi alakulatot” tartani, létrehoz — a szükségletstruktúrán belül — olyan szükségleteket, melyeket a kapitalista formáción belül nem lehet kielégíteni. A radikális szükségletek Marx szerint *inherens* mozzanatai a kapitalista szükségletstruktúrának — mint mondtuk, nélkülük nem tud funkcionálni; mi több: napról napra újra-teremti és újraszüli őket. A „radikális szükségletek” nem „eliminálhatóak” a kapitalizmusból, mivel amannak — funkcionálásához szükséges — produktumai. A radikális szükségletek tehát nem egy jövőendő formáció „csirái” a jelenben, hanem a kapitalista formációhoz „tartoznak”. Nem létük, *kielégítésük* transzcendálja a kapitalizmust. *Tehát azok, akiknél a „radikális szükségletek” már a kapitalizmusban létrejönnek, a „kollektív Legyen” (Sollen) hordozói.*

A probléma részletes kifejezéséhez azonban még szükséges a kapitalizmus *antinómiáinak* elemzése.

A Legyen (Sollen) kétféle „transzformálása”, melyek közül az egyiket „fichteit”, a másikat „hegeli” eredetűnek neveztünk, természetesen kifejeződik a kapitalizmus antinómiáinak elméletében is. „Természetesen” — mondtuk, hiszen hogy *milyen* ellentétet kell megszüntetni és *hogyan*, egymással szervesen összefüggő kérdések.

A „hegeli” antinómia felfogásnál kezdjük, mivel az közismertebb és

egyszerűbb is. Ezzel kapcsolatban a két legegységesebb passzusra hivatkozunk. Az egyik *A politikai gazdaságtan bírálatához* előszavából való, a másik *A tőke* I. kötetéből.²

Az említett előszóban Marx a következőket írja: „... Fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelőeri ellentmondásba jutnak a meglévő termelési viszonyokkal, vagy ami ennek csak jogi kifejezése, azokkal a tudományviszonyokkal, amelyek között addig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át.” (MEM, 13. *A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó*, 6. o.) Marx tehát itt egy minden társadalmi formációra érvényes általános törvényt mond ki (holott máshol maga tiltakozik általános törvények megfogalmazása ellen). Minden társadalmi formációban először a termelők fejlettségének megfelelő termelési viszonyok alakulnak ki, melyek — egy ideig — fejlesztik a termelőket. Majd kialakulnak az ellentétek a termelők és termelési viszonyok között, melyek ellentmondáshoz vezetnek: a termelési viszonyok a termelők béklyóivá válnak. Ebben a gondolatmenetben egyértelműen a hegeli ellentmondáskonceptió „talpára állításával” — ezzel modifikálásával — van dolgunk. Minden társadalmi formáció fejlődésének útja (termelők és termelési viszonyok vonatkozásában) a „megfelelés” ellentét-ellentmondás.

A tőke I. kötetében (A kapitalista akkumuláció történelmi tendenciája című fejezetben), miután felvázolja, hogy miként fejlesztette a kapitalizmus a termelőket, valamint azt, hogy miként bontakoznak ki — a fejlődéssel párhuzamosan — e társadalom ellentétei, Marx az alábbi következtetésekre jut: „... A tőke-monopólium bilincsevőé válik annak a termelési módnak, amely vele és alatta virágzott fel. A termelési eszközök centralizációja és a munka társadalmisítása olyan pontot ér el, amelyen már nem fér meg tőkés burkában. A burkot szétrepesztik. Út a tőkés magántulajdon végórája. A kisajátítókat kisajátítják. A tőkés termelési módból eredő tőkés elsajátítási mód, ennélfogva a tőkés magántulajdon, az első tagadása az egyéni, saját munkán alapuló magántulajdonnak. De a tőkés termelés egy természeti folyamat szükségszerűségével létrehozza saját tagadását. Ez a tagadás tagadása. Ez nem állítja vissza a magántulajdont, de helyreállítja az egyéni tulajdont a tőkés korszak vívmánya: a kooperáció és a földnek valamint a maga a munka által termelt termelési eszközöknek a közös birtoklása alapzatán.” (MEM, 23. *A tőke* I. 713. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.)

A kapitalizmus fejlődése itt a következőképpen van leírva: egy ideig eddig sosem látott módon fejlesztik a termelőket; a termelők fejlesztése a termelés társadalmisításával történik. A társadalmisított termelők és termelési viszonyok ellentmondanak egymásnak. Az ellentmondás élesedik, majd kibékíthetetlené válik, végül eléri azt a „pontot”, me-

² A gondolat más fontosabb előfordulási helyei: a *Kommunista Kiadvány*, Engels: *Anti-Dühring* (Marx koncepciójának ismertetése).

lyen a termelőeszközök centralizálása és a munka társadalmisítása „felrobbantja” a kapitalizmus „burkát”. A kapitalista termelés egy természeti folyamat szükségszerűségével szüli meg saját tagadását. A kapitalizmus persze nem magától „omlik össze”, a proletariátus dönti meg: de *diszfunkciója* miatt, *gazdasági diszfunkciója miatt* dönti meg *szükségképpen*. — Marx tagadta — és teljes joggal —, hogy a hegeli sémát egyszerűen „ráhúzta” volna saját gondolatmenetére, állította, hogy a hegeli sémát csak gondolatmenete *kifejezésére* használta fel. Láttuk, hogy megállapítása helytálló. Marxnak valóban van egy — hegeli fogantatású — ellentmondás-elmélete, melynek így a hegeli formula *adekvát* kifejezése.

De játszhatnak-e szerepet ebben a koncepcióban a „radikális szükségletek”? Marx — az elemzett idézetben — egyszer utal rájuk, mikor így ír: „... Ugyanakkor, amikor folytonosan csökken azoknak a tőkemágnásoknak a száma, akik ennek az átalakulási folyamatnak összes előnyeit bitorolják és monopolizálják, nő a nyomor, az elnyomás, a szolgaság, az elfajulás, a kizsákmányolás, de nő a mind nagyobbra duzzadó és magának a tőkés termelési folyamatnak a mechanizmusa által iskolázott egyesített és megszervezett munkásosztály felháborodása is.” (Uo. 713. o.) Itt — bárhogy csűrjük-csavarjuk is a dolgot — valóban meg van fogalmazva az abszolút elnyomorodás elmélete (az elnyomorodás *növekszik* a kapitalizmus fejlődésével), s ugyanakkor felcsendül a „radikális szükségletek” motívuma is. A már említett paradoxonnak talán legparadoxabb megfogalmazásával állunk tehát szemben. — Ugyanakkor azonban: ha a tagadás tagadása természettörvény, akkor a kapitalizmus felrobbantásához semmiféle radikális szükségletekre nincsen szükség.

A Legyen-t (Sollen) tehát Marx — mint *A tőke*-idézet egyértelműen bizonyítja — hegelizáló módon — társadalmi szükségszerűséggé, közelebről ökonómiai szükségszerűséggé „objektíválta”, itt ezzel szüntette meg „Sollen” karakterét. A hegeli ellentmondás-elmélet osztársadalmi törvénné való általánosítása ennek bizonyára csak *következménye*. Az a gondolat, hogy *minden* társadalomban létrejön termelőerők és termelési viszonyok ellentéte, ahol is az előbbiek fejlődése „robbantja fel” az utóbbit, a kapitalizmus „szükségszerű” összeomlásának történelmi *bizonyítéka*. Hozzá kell tennem, hogy Marx ebben nagyon következetes, következetesebb Engelsnél, akinél mindig létezik egy *másik* alternatíva is: ugyanis a *termelőerők pusztulásának* alternatívája.³ „... A tőkés termelési mód azzal, hogy a népesség nagy többségét mindinkább átváltoztatja proletárokká, megteremti azt a hatalmat, mely e forradalmasítást, *pusztulás terhe mellett*, végrehajtani kényszerül.” (MEM, 19. Engels: *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig*, 213, o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) Az alternatíva tételezése Engelsnél — ebben az összefüggésben — kétségtelenül érdem, de olyan érdem, mely bizonyos *egyoldalúságaiból*

³ Miután a *Kommunista Kiáltvány* közös mű, ebben a vonatkozásban nem lehet hivatkozási alap.

következik. Ő ugyanis Marx két ellentmondás-elméletéből csak az egyiket (csak a hegelizálót) fogadja el, s ezért a praxis számára csak „ezen belül” tud „helyet biztosítani”. Marxnak azonban — mint ráterünk — van egy, az előbbtől gyökeresen eltérő, másik ellentételemélete is, s ezt éppen olyan következetesen gondolja végig, mint az előbbit.

Marx másik ellentét-konceptiója *nem általánosítható az eddigi történelemre sem*. Maga szögezi le többször általánosíthatatlanságát. (Igy pl. *A tőke* első kötetének árufetisizmusról szóló fejezetében.) E koncepció szerint a kapitalizmusban kifejeződő *antinómiák* a kifejtett *áruterelés antinómiái*. *A tőke* I. kötete első részének felépítése: áru—pénz—tőke ezen antinómiák kibontakozására épül. Az áru használati érték és csereérték. Használati érték és csereérték a *kezdet kezdetétől* (az áru áruvá válásától) fogva kifejtett, antinomikus jellegű ellentétek: az áru nem az ellentétek egysége, hanem az a forma, melyen belül az ellentétek mozoghatnak. Az áruforma a kapitalizmus *antinómiáinak csirája*, csíraformában már tartalmazza a *kapitalizmus antinómiáit*.

Az áruterelésben az emberi viszonyok dologi viszonyok formáját öltik. A *társadalmiság* dologivá fetiszizálódik. A dologivá fetiszizálódott társadalmi viszonyok az egyes emberekkel mint ökonómiai törvények, mint kvázi-természettörvények állnak szemben. A társadalmiság hatalmainak működése természet törvénnyé misztifikálódik. „... az egymástól függetlenül űzött, de a társadalmi munkamegosztás természet adta tagjaiként egymástól minden oldalúan függő magánmunkák folytonosan redukálódnak társadalmilag arányos mértékükre, mert termékeik *véletlen* és állandóan ingadozó csereviszonyaiban a termelésükhöz szükséges társadalmi munkaidő szabályozó *természeti törvényként* ... erőszakosan érvényesül.” (MEM, 23. *A tőke* I. 77. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) De ez a természet törvénnyé misztifikálódás éppen az áruterelés és *kizárólag* az áruterelés következménye, illetve inherens lényege: „... A munkatermék értékformája a polgári termelési mód *legelvontabb*, de egyszersmind *legtáltalánosabb* formája is... Ezért aki ezt a társadalmi termelés örök természeti formájának nézi, annak szükségképpen elkerüli a figyelmét az értékformának, a további fejlődés során pedig a pénzformának, tőkeformának stb. sajátossága is.” (Uo. 82—83. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) Ezek olyan formák, „... melyeknek a homlokukra van írva, hogy olyan társadalomalakulathoz tartoznak, amelyben a *termelési folyamat uralkodik az emberen és az ember még nem uralkodik a termelési folyamaton*...” (uo.). (Kiemelés tőlem — H. Á.)

Mielőtt az áruterelés antinómiáinak elemzésére rátérnénk, egyet előre leszögeznénk, azt ugyanis, hogy ennek a koncepciónak *logikailag ellentmond* az a megállapítás, mely szerint a „tagadás tagadása”, azaz az egyesült termelők társadalmának *létrejötté* természeti törvényszerűség. Az ökonómia természet törvénnyé való funkcionálása ugyanis az *árutereléshez* és csak ahhoz tartozik, az árufetisizmus kifejeződése. A magán-

tulajdon pozitív megszüntetése tehát semmiképpen nem mehet végbe „természeti szükségyszerűség” formájában — hiszen lényege éppen a fetiszizmus megszüntetése, a társadalmilag kvázi-természettörvényként való megjelenésének forradalmi felszámolása. Az átmenetnek megvannak az ökonomiai feltételei, de az átmenet nem lehet „természettörténeti” folyamat, hanem — mint erre még visszatérünk — össztársadalmi forradalomnak, totális társadalmi forradalomnak kell lennie, csak mint ilyen gondolható el.

A kapitalizmus sajátos, az árutermelésből fakadó antinómiái Marxnál: szabadság és szükségyszerűség, szükségyszerűség és véletlen, teleológia és kauzalitás antinómiái, s a társadalmi gazdaság és elszegényedés az előbbiekből fakadó speciális antinómiája. Ezek a „tisztá” társadalomnak az antinómiái, melyben az ökonomiai fejlődés természettörvényként érvényesül, melyben — hogy újra *A tőkét* idézzük — az ember van a termelési folyamatnak és nem a termelési folyamat az embernek alávetve.

Nézzük először a szabadság—szükségyszerűség antinómiát. Az áruterelésben a termelő szabad ember; olyan ember, aki leszakadt a „természetes közösség” „köldökzsinórjáról”. Az árucseréje maga a szabadság és egyenlőség aktuusa. Minden áruterelő — mint ezt már a korábbiakban idéztük — szabadon követi egyéni érdekét, amikor árúját kicseréli, szabadon cserél egyenlőt egyenlőre. Ugyanezt a gondolatot hangsúlyozza Marx a bér munka vonatkozásában. A bérmunkás szabad ember. Szabad munkaerő nélkül a kapitalista akkumuláció útjára sem indulhatna (az eredeti akkumuláció egyik funkciója éppen az, hogy a szabad munkaerőt piacra dobja). — Ugyanakkor: a szabad áruterelő és a szabad munkás egyaránt az ökonomia kvázi-természeti szükségyszerűségének van alávetve, mely az egyes ember „szabad” aktuusa mögött érvényesül. Ez az antagonizmus az áruterelés, illetve a kapitalizmus lényegéhez tartozik *születésének pillanatától fogva*.

Vessünk egy pillantást szükségyszerűség és véletlen antinómiájára. Az értéktörvényt (mely szerint a társadalmilag szükséges munkaidő határozza meg az értéket) Marx nem kizárólag a kapitalista társadalomhoz rendeli, hanem minden olyan társadalomhoz, melyben a termelés szférája racionális: így az értéktörvény legtisztábban az „egyesült termelők társadalmában” fog érvényesülni: „... Ezek szerint az áruba belekerülő öszmunkamennyiség csökkenése úgy látszik lényeges ismertetőjele a munka megnövekedett termelőerejének, bármilyen társadalmi feltételek között termeljenek is. Egy olyan társadalomban, ahol a termelők termelésüket előre elkészített terv alapján szabályozzák... feltétlenül ezzel a mértékkel mérnénk a munka termelékenységét...” (MEM, 25. *A tőke* III. 267. o.) Ez — a racionális termeléshez tartozó — ökonomiai törvény azonban a kapitalista társadalomban mint természettörvény érvényesül, méghozzá *véletlenül* keresztül, (l. *A tőke* I. kötet 89. oldalról idézett gondolatmenetet), mivel az áru értéke az áruterelésben *cseréértékként*

funkcionál. A profit, az átlagprofit, a piaci ár mint a *látszat* különböző formái eltakarják, misztifikálják magát az értéktörvényt. De ebből a szempontból még lényegesebb az a körülmény, hogy termelés és szükségletek a *piacon* kereslet és kínálat formájában találkoznak, ami magát ezt a találkozást is *véletlenné* teszi. *Eppen úgy nem találkozhatnak, mint ahogy találkoznak*, s amikor nem találkoznak, akkor az értéktörvény a természettörvény brutalitásával — a válságokban — tör utat magának.

A kapitalista társadalom emberei „véletlen egyének”, nem születnek bele egy „természet adta munkamegosztásba”, nem születésük determinálja rendeltetésüket. De a kapitalista társadalom struktúrájánál fogva *alárendelődnek* egyfajta társadalmi munkamegosztásnak, mely — mint láttuk — „elosztja” szükségleteiket, melyeket így *nem* egyéniségük, hanem a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyük determinál. Ugyancsak a társadalmi munkamegosztás „osztja” el képességeiket, „érzékeiket” stb. is.

Vessünk most egy pillantást kauzalitás és teleológia antinómiájára. — Mikor Engels (Hegel nyomán) az emberi cselekvés és a cselekvés következményeinek dialektikáját úgy írja le, hogy mindenki saját céljait akarja megvalósítani, de ezekből a célkitűzésekből valami egészen más „jön ki”, mint amit az egyének eredetileg elérni akartak, voltaképpen éppen az *árutermelő társadalom* antinómiáját ábrázolja. Hogy Engels ezt nem antinómiának tekinti, hanem a történelmi folyamat „általános dialektikájának”, ezzel csupán álláspontja hegeli fogantatásáról tesz tanúbizonyságot. Marxnál azonban ez a folyamat valóban antinomikus jellegű. Mit akar az egyes tőkés, mi a célja? Az értékesítés, közelebbről, a profitszerzés. Mit akar a munkás? Megélni. Ezek a célok a célokat kitűző emberek „mögött”, „működtetik” a kapitalizmus törvényeit. Maga a termelés fokozása sem az egyes emberek célja. A „termelés a termelésért” formulája — melyet Marx nagyra becsül, — magasrendű *tudományos* formula és Ricardo *értékválasztása*. (Ennek alapján igazolja Ricardo a kapitalizmust, mivel az objektíve fejleszti a termelőerőket.) De a kapitalizmus mechanizmusa nem a termelés a termelésért, hanem a termelés az értékesítésért mechanizmusa. — Marx legszebb konkrét elemzése teleológia és kauzalitás antinómiájával kapcsolatban az *átlagprofitráta csökkenésének törvényéhez* fűződik. Egyetlen kapitalistának sem célja az átlagprofitráta csökkenése. De céljuk — a profitszerzés és a fennmaradás a versenyben — érdekében kénytelenek az állótoke folytonos növekedésére, s ezzel szubjektíve újra és újra beindítják azt a folyamatot, mely *kauzálian* az átlagprofitráta állandó süllyedéséhez vezet. A kapitalista társadalomban az *egyéni teleológia* sosem válhat *társadalmi teleológiává*.

Végül: a gazdagság—szegénység *speciális* (kapitalizmusra jellemző) antinómiáját illetően idézzük Marxot magát: „Ricardo a maga korában joggal tekinti a tőkés termelési módot a legelőnyösebbnek egyáltalában a termelés számára, a legelőnyösebbnek a gazdagság létrehozására. A ter-

melést a termelés végett akarja, és joggal. Ha azt akarná valaki állítani... , hogy a termelés nem mint olyan cél, akkor elfelejtí, hogy a termelés a termelés végett nem egyéb, mint az emberi termelőerők kifejlődése, tehát az *emberi természet gazdagságának kifejlődése mint öncél*... Hogy az *emberi* nem képességeinek ez a kifejlődése, bár eleinte az emberi egyedek, sőt emberosztályok többségének rovására megy végbe, végül áttöri ezt az antagonizmust és egybeesik az egyes egyed kifejlődésével, hogy tehát az egyéniség magasabb kifejlődése csak olyan történelmi folyamat árán vásárolható meg, amelyekben az egyedeket feláldozzák, ezt nem értük meg..." (*Értéktöbbletelméletek*, II/100—101. o.)

Világos, hogy itt nem az elidegenedésről van szó *általában*, hanem a kapitalista elidegenedésről *különösen*, a „tisza társadalom” elidegenedéséről, az áruviszonyok általánossá válásának, a termelőerők kapitalista „felszabadításának” elidegenedéséről.⁴

Itt azonban bennünket különösen az antinómia *feloldása* érdekel — az „átmenet” a jövő társadalmához. Mit mond Marx? „Az *emberi* nem képességeinek kifejlődése” lesz az, ami az antagonizmust áttöri. Szinonim-e vajon ez a fogalom a „termelőeszközök centralizálásával” és a „munka társadalmasításával”, amiről *A tőke* I. kötetében — az idézett passzusban — beszél? Kétségtelenül nem. Az „*emberi* nem képességeinek kifejlődése” az előbbieknél sokkal szélesebb fogalom s korántsem pusztán a termelőeszközök centralizálásának és a munka társadalmasításának következménye. S amiről itt nincs szó (egyetlenegy passzusban sem, melyben ez az antinómia-felfogás van kifejtve), az az a bizonyos „természeti törvény”, mely a jelen társadalmából a jövő társadalomhoz vezet. Itt ugyanis az „átmenet” szükségképpeniségét nem valamiféle természeti törvény „garantálja”, hanem a *radikális szükségletek*.

Ha első ellentételméletéről Marx azt állította, hogy Hegel dialektikájának „talpára állítása”, joggal mondhatjuk más:ik ellentételméletéről, hogy Fichte antinómiáinak „talpukra állítása”. Szabadság—szükségszerűség, véletlen—szükségszerűség, kauzalitás—teleológia, szubjektum—objektum antinómiái nem a gondolkozás, hanem a *lét* antinómiái, továbbá: nem a társadalmi lét antinómiái általában, hanem az árutenmelő társadalom, a kapitalizmus antinómiái különösen. A dialektika ebben az értelemben — nem más, mint a *kapitalista* társadalom antinómiáinak *kifejezése*.

Ezek az antinómiák — mint mondtuk — a kapitalizmus létantinómiái; a kapitalista „társadalmi test” (Gebilde) ezekben az antinómiákban fejeződik ki. Marx az *Anti-Proudhonban* gúnyosan utasítja el Proudhonnak azokat az elképzeléseit, melyek szerint a kapitalizmus „rossz oldalait” el kell vetni, a „jó oldalait meg kell őrizni, hiszen a „Gebilde”

⁴ Ugyanezt a gondolatot l. *Grundrisse*, 80. o., 287. o., 426. o.

⁵ Lukács György — Marx nyomán — így is értelmezte a dialektikát mind a *Történelem és osztálytudatban*, mind pedig *A fiatal Hegelben*.

struktúrái kölcsönösen tételezik egymást — nem lehet az egyiket „megtartani”, a másikat „elvetni”. Ugyanis az a szabadság, mely a szükségszerűséggel áll antinomikus viszonyban, *nem ugyanaz* a szabadság, mint amelyik nem áll a szükségszerűséggel antinomikus viszonyban, *az a szükségszerűség*, mely a véletlennel áll antinomikus viszonyban, *nem ugyanaz* a szükségszerűség, mint amely nem a véletlennel áll antinomikus viszonyban, *az a teleológia*, mely a kauzalitással áll antinomikus viszonyban, *nem ugyanaz* a teleológia, melynek nincs kauzális antinómiája, s végül *az a szubjektum*, mely antinomikusan fejlődik saját objektumával, *nem ugyanaz* a szubjektum, mint amely „visszaveszi” magába objektumát, mely megteremti szubjektum—objektum azonosságát. (Emlékszünk: az emberi nem [„Gattung Mensch”] — mihelyt áttöri a kapitalista elidegenedést, szubjektum és objektum fejlődésének antagonizmusát — egybeesik „az egyes individuum fejlődésével”).

Érdekes ebből a szempontból végigkísérni az *Anti-Proudhon* gondolatmenetét, mivel Marx itt *következtetése minden mozzanatát* — meghozza a maga egymásutániságában — kifejti. A Gebilde-koncepciót *követi* a radikális szükségletek megfogalmazása egy (Marx számára lényeges) szempontból, *az univerzalizás szükséglete szempontjából*.⁶ Majd a gondolatmenet a következőképpen zárul: „Addig azonban a proletariátus és a burzsoázia közötti antagonizmus osztálynak osztály ellen vívott harca, olyan harc, amely legmagasabb fokú megnyilvánulásában *totális forradalom*”. (MEM, 4, *A filozófia nyomora*, 174. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) Mert ahol nincs „jó oldal”, melyet a „rossz oldallal” szemben lehetne őrizni, ahol az ellentétek kölcsönösen tételezik egymást, ott ennek az ellentétnek egyetlen „meghaladása” a totális társadalmi forradalom.

Míndez bizonyítja, amit a korábbiakban már elmondtam. Marx *másik* ellentmondás-elméletével összeférhetetlen az a koncepció, mely szerint a kapitalizmusból a kommunizmusba vezető út objektív természeti törvény. E koncepció értelmében csak a radikális szükségletek által konstituált *kollektív szubjektum* (a munkásosztály) forradalmi harca, a forradalmi *praxis* garantálja az átmenetet és a jövő társadalom megteremtését.

„Garantálja” — mondtam —, mert itt valóban „garanciáról” is van szó. Marx második ellentmondás-elméletéből ugyanis a kommunizmus *nem kevésbé szükségszerűen* következik, mint első ellentmondás-elméletéből. Marx itt is a Legyen-t (Sollen) objektíválta, de — mint mondtuk — nem „természettörvényé”, hanem kollektív Legyen-né. Csak a kollektív szubjektum harca hozhatja létre az új társadalmat — forradalma radikális, totális forradalom. De ez a kollektív Legyen (Sollen) maga szük-

⁶ Ezt a gondolatmenetet a későbbiekben fogjuk idézni.

ségképp jön létre — minthogy a kapitalista „társadalmi test” szükségképpen szüli a radikális szükségleteket és ezek hordozóit.⁷

Azt mondtam, hogy a Marx által elképzelt „egyesült termelők” társadalmában a fent leírt antinómiák megszűnnek létezni, s hogy a megszüntetés útja a totális társadalmi forradalom.

Hogyan fest — Marx elképzelésében — a kommunista társadalom a fenti antinómiák megszüntetése szempontjából? Mivel az „egyesült termelők” társadalma szükséglet-rendszerének elemzésére a következőkben még visszatérünk, erre most csak néhány szóban utalhatunk. Szubjektum és objektum ellentéte — mint erre már céloztunk — megszűnik, a nem gazdagsága és az egyén gazdagsága „egybeesik” (*Gazdasági-filozófiai kéziratok*), illetve minden egyén *reprezentálja* a nem gazdagságát. — A termelés birodalma (a társadalom anyagcseréje a természettel) mindig a szükségszerűség birodalma marad, de ez a szükségszerűség *a'árendelődik* a szabadságnak. Az emberek közötti társadalmi viszonyok ugyanis szabad viszonyok lesznek, a szabadságban társadalmasított emberiség *uralkodik* a szükségszerűség birodalmán, szabályozza és ellenőrzi. — Az értéktörvény nem a piacon keresztül érvényesül: ezzel *kiküszöbölődik* az ökonómiából a véletlen mozzanata. Az embereknek sem lesz többé véletlen viszonyuk a társadalmisághoz. Mint társadalmasodott individuumok reprezentálni fogják a magáért-valóvá vált emberi nemet. — A teleológia fogja uralni a kauzalitást. Az egyesült termelők „egyesült értelme” fogja megtestesíteni a *társadalmi teleológiát*. Semmiféle kvázi-természeti erő nem fog többé az emberek „háta mögött” érvényesülni: a kollektív teleológia *tételezéseiből* az „jön ki”, amit az emberek *valóban akarnak*. Ez az alárendelés azonban csak azért lehetséges, mert a jövő társadalmának szabadsága nem ugyanaz a szabadság, a jövő társadalom szükségszerűsége nem ugyanaz a szükségszerűség, a jövő társadalom teleológiája nem ugyanaz a teleológia és a jövő társadalom gazdagsága nem ugyanaz a gazdagság, mint a kapitalista társadalomé volt. A jövő társadalom struktúrája *minden mozzanatában gyökeresen* más, mint a kapitalizmusé — ezért jöhet csak totális forradalomban létre. De — természetesen — a termelőerők kapitalista fejlődése az, ami ennek a forradalomnak lehetőségét megteremti.

⁷ Hogy ezek a radikális szükségletek Marx korában — legalábbis tömegesen — nem jöttek létre, hogy Marx ezeket úgyszólván „megkonstruálta”, még nem bizonyítéka az elmélet tévességének. Különösen azért nem, mert éppen nem vagyunk tanúi efféle „radikális szükségletek” megszületésének. Marx zsenijét az sem csorbítja, hogy ezen radikális szükségletek hordozója ma nem, vagy nem csupán a munkásosztály. Marx csak ott konstruálhatott egyáltalán radikális szükségleteket, ahol ezek kibontakozására valami lehetőséget látott. — Más kérdés az, hogy a Legyen (Sollen) egyszerű „átvétele” az objektivitásba, azaz a kollektív felszabadító tett szükségszerűségének gondolata, számunkra ma nem elfogadható. A legkevésbé az, hogy ehhez a koncepcióhoz is hozzáfűzzük az Engels-féle megszorítást: „bei Strafe des Untergangs” (a pusztulás kényszere mellett).

Az utolsó mondatban megfogalmazott állítás Marx kétféle ellentét-konceptiójának közös vonása. S ezzel kapcsolatban szükséges még egy megjegyzést tenni. Bár — úgy hiszem — kellőképpen bizonyítottuk, hogy Marxnak kétféle ellentmondás-elmélete van és hogy a kettő *elvioleg* kizárja egymást, ez nem jelenti azt, hogy nincs Marx műveiben olyan passzus (több is), melyben a két koncepció együtt jelentkezik, melyben az egyik ellentételmélete kifejtésénél a másik ellentételméletből következő fejtegetések is szerepet játszanak. Utaltunk erre már a „tagadás tagadásának” elemzésénél, mikor felhívtuk a figyelmet a radikális szükségletek motívumának felcsendülésére — egy olyan motívumra, melyre az adott kontextusban nem volt szükség.

Az, hogy Marxnak két — különböző — ellentmondás-elmélete van, gondolkodásának nem gyengesége, ellenkezőleg, *éppen zsenialitásának* egyik legragyogóbb bizonyítéka. Mint minden jelentős gondolkodó, ő sem áldozta fel az igazság különböző utakon és irányokban való keresését a szisztéma koherenciájának oltárán. Különböző megoldási kísérleteknek futott neki, és mindezekben a nekifutásokban a zsenire jellemző konzekvenciával gondolkozott. Marxot egy rendszer koherens gondolkodójává változtatni annyi, mint éppen attól fosztani meg, ami nagyságának legtöbb forrása: a lázas és sokoldalú igazságkereséstől. A nagy gondolkodó nemcsak jelentős impulzusokat ad, hanem mindig *többféle* irányban ad impulzusokat. Marx halhatatlansága, történelmi korszakokat meghaladó elevensége éppen ebben a zseniális inkohereciában gyökeredzik. Ezért lehet mindig újra és újra felfedezni: ezért tudja megtalálni és ősenek tekinteni olyan sok, különböző, de egyaránt *világtörténelmi jelentőségű mozgalom* a „saját” Marxát. Ezért kimeríthetetlen és „tisza forrás” az ő műve.

*

A radikális szükségletek koncepciója először a hegeli jogbölcselet bírálata bevezetésében jelenik meg kifejtett formájában. Keletkezése pillanatában „érhetjük tetten” legjobban, hogy mennyire és mennyiben a Legyen (Sollen) objektiválódása. Arról van ugyanis szó, hogy a *puszta elméleti kritika* hogyan realizálódhat cselekvésben. Azokról a feladatokról, „... amelyek megoldására csak egy eszköz van: a *gyakorlat*.” (MEM, 1. *A hegeli jogfilozófia kritikájához*. Bevezetés. 384. o.) A gondolatmenet így folytatódik: „A kritika fegyvere persze nem pótolhatja a fegyverek kritikáját, az anyagi hatalmat anyagi hatalommal kell megdönteni, ám az elmélet is anyagi hatalommá válik, mihelyt a tömegeket megragadja. Az elmélet akkor képes tömegek megragadására, ha *ad hominem* demonstrál, és akkor demonstrál ad hominem, ha radikálissá lesz. Radikálisnak lenni annyi, mint a dolgot gyökerénél megfogni. Az ember gyökere azonban maga az ember.” (Uo. 384—385. o.) — Marx itt az elmélet radikalizmusát az értéktételezésen (értékpremisszán) méri:

radikális az a teória, mely számára legfőbb érték az ember (az emberi gazdagság).⁸ A kérdés azonban a következő: hogyan válhat a radikális teória praxissá? Hogyan hatolhat a tömegekbe? Hogyan válhatnak a radikális kritika értékei a tömegek értékeivé, azaz hogyan válhat a Legyen (Sollen) kollektív Legyen-né? — A válasz így hangzik: „Az elmélet egy népben mindig csak annyira valósul meg, amennyire a nép szükségleteit valósítja meg... *Radikális forradalom csak radikális szükségletek forradalma lehet.*” (Uo. 386. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) Tehát a radikális szükségletek „hordozói” azok, akik megvalósíthatják a radikális elméletet. Marx ezután keresi e radikális szükségletek hordozóit, hogy végül e szükségletek „hordozóját” a munkásosztályban találja meg. Következtetését úgy indokolja, hogy ez az osztály „... egy radikális láncokat hordó osztály, a polgári társadalom olyan osztálya, amely nem a polgári társadalom osztálya... olyan szféra, amely egyetemes szenvedései révén egyetemes jellegű, és nem tart igényt semmiféle különös jogra, mert nem valamiféle különös jogtalanságot, hanem egyáltalán a jogtalanságot követik el ellene, amely többé nem egy történelmi jogcímre, hanem... csak... emberi jogcímre hivatkozhatók...” (Uo. 389—390. o.) A munkásosztály tehát azért testesíti meg a radikális szükségleteket, mert nincsenek — nem is lehetnek — *partikuláris* céljai, mert céljai eo ipso csak *általánosak* lehetnek. Később Marx ugyanezt a gondolatot több helyen (így a *Kommunista Kiáltványban*) úgy fogalmazza meg, hogy a munkásosztály nem tudja felszabadítani önmagát, anélkül, hogy az egész emberiséget fel ne szabadítaná.⁹

Ezt a koncepciót most csak a radikális szükségletek szempontjából elemezzük, tehát csupán utalhatunk ellentmondásaira. Ha igaz is az — mint ahogy szerintünk igaz —, hogy a munkásosztály csak úgy szabadíthatja fel magát, hogy ezzel az emberiséget is felszabadítja, ebből még nem következik, hogy a munkásosztály *valóban* fel akarja szabadítani önmagát, hogy szükségletei *valóban* radikális szükségletek. Nem következik továbbá az, hogy nincsenek partikuláris céljai (partikuláris szükségletei), melyeket meg tud valósítani, illetve ki tud elégíteni magán a kapitalista társadalmon *belül*. Később — mint erről beszéltünk — Marx maga beszél ezekről a partikuláris szükségletekről a bérharc vonatkozásában, maga állítja szembe a béremelésért folyó partikuláris harcot a bérrendszer megszüntetéséért folyó harccal. Emlékszünk: a silány partiku-

⁸ Hogy ezt az értékpreamisszát nem tekinthetjük pusztán Marx ifjúkorára jellemzőnek, azt már számos elemzésnél láttuk. Most csak egy új adalékot szeretnénk a korábbiakhoz hozzáfűzni. Az *Értéktöbbletelméletek* III. kötetében idézi Galianit: „Az igazi gazdagság... az ember.” Majd utána tőle ritkán hallható lelkesült szavakkal méltatja a proletárideológia ebben kifejeződő emelkedett „spiritualizmusát”.

⁹ A *Kommunista Kiáltványban* szerepel egyedül — ebben a vonatkozásban — az osztályérdek fogalma. Mivel ez Marx és Engels közös műve, az érdek elemzésekor nem vettem figyelembe.

lális szükségletekre és érdekekre való redukció és a radikális szükségletek kialakulása együtt és egyszerre jellemzik — Marx koncepciója szerint — a munkásosztályt.

A későbbiekben Marx nem is ezekben a „radikális láncokban”, nem is a partikuláris célok hiányában keresi a „radikális szükségletek” forrását. De bárhol is keresi, a gondolatmenet lényege mindig ugyanaz. Mindig azon alapszik, hogy maga a kapitalista társadalom „termeli” a radikális szükségleteket, termeli a saját „sírásóját”, hogy ezek a szükségletek a kapitalista társadalom „társadalmi testének” szerves részei s mint ilyenek kielégíthetetlenek az adott társadalmat *transzcendáló praxis* motívumai.

A német ideológiában a radikális szükségletek azzal vannak megalapozva, hogy a munka számunkra véletlenné vált, „... e fölött az egyes proletároknak nincsen ellenőrzésük és e fölött semmiféle társadalmi szervezést sem adhat nekik ellenőrzést, s az egyes proletár személyisége és reá erőszakolt életfeltétele — a munka — közötti ellentmondás az ő maga számára is kiütözik...” (MEM, 3. *A német ideológia*, 164. o.)¹⁰ Marx szerint tehát a munkásság tudatára jut annak, hogy személyiségének fejlődési szüksége és a munkamegosztásnak való alávetettség „véletlenné” között ellentmondás feszül. És ezért: „... a proletároknak, hogy személyileg érvényre jussanak, saját eddigi létezési feltételüket, a munkát — amely egyúttal az egész eddigi társadalom létezési feltétele — kell megszüntetniük. Ennél fogva szöges ellentétben is állnak azzal a formával, amelyben a társadalom eddigi egyénei eddig magukat összességükben kifejezték, az állammal, és meg kell dönteniük az államot, hogy személyiségeiket érvényre juttathassák.” (Uo. 65. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) Fontos megjegyeznünk, hogy ebben a passzusban a „kell” szó kétszer is és hangsúlyozottan szerepel. A szükségesség azonban nem az „objektív ökonómiai természettörvények” szükségessége, hanem a *szubjektív cselekvés*, a kollektív tett, a praxis szükségessége.

Hogy a radikális szükségletek valamiféle formában a munkából erednek — ez a gondolat mindvégig dominál Marxnál. Vagy úgy, hogy a többletmunka (mint önmaguknak végzett többletmunka) válik szükségletté (*Grundrisse*, 245. o.), vagy úgy, hogy a nagyobb szabad idő teszi lehetségessé ezek kialakítását (és a szükségletet a még több szabad időre), vagy úgy, hogy a nagyipari termelésben létrejött univerzalizálás szükséglete kielégíthetetlen a kapitalizmuson belül.

A szabadidő-szükséglet Marx szerint olyan *elementáris*, hogy mindig áttöri a szükségletek elidegenedését. *A tőke* I. kötetében (és másutt is) a több szabad időért (a munkaidő megrövidítéséért) folyó harcot tekinti a *proletárosztályharc centrumának*. „Itt tehát antinómia van, jog áll joggal szemben, mindkettőt egyaránt szentesíti az árucseré törvénye. Egen-

¹⁰ Ebben a gondolatmenetben is szemmel kísérhetjük, hogyan fakad a radikális szükségletek gondolata Marx második ellentmondás-elméletéből.

lő jogok között *az erőszak dönt*. És így a tőkés termelés történetében a munkanap normalálása mint a munkanap korlátaíért vívott harc jelenik meg — mint harc az össztőkés, azaz a tőkések osztálya és az összmun-
kás, vagyis a munkásosztály között.” (MEM, 23. *A tőke* I. 219—220. o.) (Megjegyzés: a „Kampf um die Schranken des Arbeitags” kétértelműen van magyarra fordítva!! — Kiemelés tőlem — H. Á.) Míg a bérharc — Marx szerint — a proletariátus partikuláris érdekeiért folyik, addig a szabad időért való harc túlhaladja a partikuláris érdekeket, elvileg tartalmazza magában a „nembelit”. Marx büszkén utal arra, hogy mikor — egy szociológiai „felmérésben” — megkérdezték a munkásokat, hogy több bért akarnak-e inkább vagy több szabad időt, a munkások óriási többsége az *utóbbi* mellett döntött. Marx természetesen nem tagadja, hogy a szabad időért való osztályharc is megmaradhat a kapitalizmus keretein belül — hiszen éppen az árucseré törvényei termelik az „egyenlő jogot”, melyben az erőszak dönt. Ugyanakkor — mint erre már utaltunk — meg van győződve arról, hogy a kapitalizmus *egy ponton túl* képtelen a munkaidő további megrövidítésére: ezen a ponton a szabadidő-szükséglet *elvileg* radikális szükségletté válik, melynek kielégítése csak a kapitalizmus transzcendálásával lehetséges. A „szabadidő-szükséglet” vonatkozásában különösen plasztikusan jelenik meg a „radikális szükségletek” karaktere. Maga a kapitalizmus, a kapitalizmus antinómiaja szüli, mi több, hozzátartozik a kapitalizmus funkcionálásához. (A munkaidő megrövidítése kényszeríti a kapitalistákat a produktivitás állandó növelésére, a relatív értékföllet túlsúlyára az abszolút értékföllet felett, ami voltaképpen a kapitalista értékföllet-termelés *specifikuma*.) Ugyanakkor *ugyanaz* a szükséglet mozgósítja a munkásosztályt a kapitalizmus túlhaladására.

Hasonló a helyzet az *univerzalizálás* szükségletével. *A német ideológiá-*ban az idevágó gondolat még nyíltan Legyen (Sollen) jelleggel van megfogalmazva. *Ki kell* az univerzalizálás szükségletének alakulnia, mert csak az univerzalizálás szükségletét (és képességét) elsajátított emberek képesek arra a bizonyos totális társadalmi forradalomra: „... a *magántulajdon csak az egyének mindenoldalú fejlődésének feltételével szüntethető meg*, éppen mert a készen talált érintkezés és a készen talált termelőerők mindenoldalúak és csak mindenoldalúan fejlődő egyének sajátíthatják el, vagyis tehetik életük szabad tevékenységévé őket.” (MEM, 3. *A német ideológia*, 433. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) Az *Anti-Proudhonban* Marx azonban már nem Legyen-ről beszél. Az univerzalizálás szükséglete már *kialakult*, a kapitalizmusban, a „radikális szükséglet” a kapitalizmus meghaladására tehát már „készen áll”. „Ami az automatikus gyáron belüli munkamegosztást jellemzi, az az, hogy a munka elvesztette minden speciális jellegét. De mihelyt mindenfajta speciális fejlődés megszűnik, *érezhetővé kezd válni az egyetemesség iránti szükséglet, az egyén integrális fejlődésére irányuló törekvés.* (MEM, 4. *A filozófia nyomora*, 150. o. (Kiemelés tőlem — H. Á.)

Ugyanezt a gondolatot fejti ki Marx *A tőke* I. kötetében. A kapitalista társadalomban uralkodóvá váló gyáripár elengedhetetlenné teszi a képességek univerzalizálásának kibontakozását. Ez viszont ebben a társadalomban *természettörvényként* tör utat magának. Az univerzalizálás kibontakozásával a kapitalista munkamegosztás azonban „keresztben áll”. A munkásosztálynak meg kell hódítania a politikai hatalmat, meg kell szüntetni a munkamegosztást, hogy az univerzalizálás — most már nem mint az emberek háta mögött utat törő természettörvény — megvalósulhasson. „Ha azonban a munka változása (helyesen: váltogatása — H. Á.) most csak mindent legyőző természeti törvényként, mégpedig egy mindenütt akadályokba ütköző *természeti törvény vakon romboló hatásával* tör magának utat, a nagyipar a maga katasztrófái által élethalálkérdéssé teszi, hogy a munkák váltogatását és ezért a munkások lehető legnagyobb sokoldalúságát általános társadalmi termelési törvénynek ismerjék el... Élethalál-kérdéssé teszi, hogy egy nyomorult, a tőke változó kiaknázási szükséglete számára tartalékban tartott, rendelkezésre álló munkásnépesség szörnyűségét helyettesítsék azzal, hogy az ember abszolúte rendelkezésre áll változó munkakövetelmények számára; hogy a részegyént, egy társadalmi részletfunkció pusztá hordozóját, helyettesítsék a totálisan fejlett egyénnel, akinek számára a különböző társadalmi funkciók egymást felváltó tevékenységi módok... nem fér kétség hozzá, hogy a politikai hatalomnak a munkásosztály által való *elkerülhetetlen* meghódítása meg fogja hódítani a helyet az elméleti és gyakorlati technológiai oktatásnak is a munkásiskolákban. Éppígy kevésbé fér kétség ahhoz, hogy a termelés tőkés formája és a munkások ennek megfelelő gazdasági viszonyai a *legszőgebb ellentmondásban állnak* a forradalmasodás ilyen erjesztőivel és ezek céljával, a munka régi megosztásának megszüntetésével.” (MEM, 23. *A tőke* I. 455—456. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.)

Kétségtelen, hogy Marx itt a radikális szükségletek problémáját csupán *egy vonatkozásban* veti fel, s ezért a radikális szükségletek fogalma itt *szűkebb*, mint a korábban idézett passzusokban. De az érett Marx sem *pusztán*, ebben az egy vonatkozásban beszél radikális szükségletekről. Így pl. két oldallal az előbb idézett gondolatmenet után *ugyanazt* a kérdést érinti a család felbomlását elemezve. A kapitalizmus felbomlasztja a keresztény-germán családi formát. „A kombinált munkaszemélyzet mindkét nembeli és legkülönbözőbb korosztályú egyénekből való összetevődésének, bár természet adta brutális, tőkés formájában, ahol *a munkás van a termelési folyamatért, nem a termelési folyamat a munkásért*, a romlás és a rabszolgaság dögletes forrása, *megfelelő* viszonyok között, megfordítva, *humánus* fejlődés forrásába *kell* átszapnia.” (Uo. 457—458. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á. A kiemelésben mind az értékmozzanatot, mind a szükségszerűség mozzanatát hangsúlyoztam.)

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy a radikális szükségletek kiala-

kulását az érett Marx *kizárólag* a modern ipari termeléshez köti. Minden ifjúkori megfogalmazásnál *egyetemesebben* jelenik meg ugyanis a radikális szükségletek gondolata a *Grundriss*ében, ahol Marx azt a gondolatot fejt ki, hogy maga a *kapitalista elidegenedés* szüli a radikális szükségleteket, méghozzá az elidegenedetség tudatában:

„Az anyag, amelyet feidolgoz, *i d e g e n* anyag; hasonlóképpen az eszköz *i d e g e n* eszköz; munkája (az élő munkáról van szó — H. Á.) ezeknek, mint szubsztanciáknak a kiegészítőjeként jelenik meg, és ennek következtében nem a hozzá tartozóban tárgyiasodik. Csakugyan, maga az élő munka *i d e g e n* ként jelentkezik az eleven munkavégző képességgel szemben, amelynek munkálkodása, amelynek tulajdon életmegnyilvánulása ő maga... A munkavégző képesség mint valami idegenhez viszonyul öhozzá, és ha a tőke megfizetné, a nélkül ül, hogy dolgoztatná, örömmel állna rá az alkura. Saját tulajdon munkája tehát éppúgy idegen a számára... mint az anyag és az eszköz. Következésképp számára a termék is úgy jelenik meg, mint idegen anyag, idegen eszköz és idegen munka kombinációja — mint *i d e g e n* tulajdon... A terméknek, mint saját tulajdon termékének *felismerése*, és *saját megvalósulása feltételeitől való elszakadásnak*, mint *nem hozzá tartozónak*, mint *kényszerűnek a megítélése* — *rendkívüli tudat ez*, önmagában véve is a tőkén nyugvó termelési mód terméke, és így végítéletének halálharangja (Knell to its doom), mint ahogy a rabszolga azon tudatának esetében, hogy ő nem lehet egy harmadik személy tulajdon, magának mint személyiségnek a tudata esetében, a rabszolgaság már csak mesterségesen tengetheti tovább létét, és nem állhat fenn tovább, mint a termelés bázisa.” (*Grundrisse*, 366—367. o.) (A dőlt betűs kiemelés tőlem — H. Á.)

Ebben a gondolatmenetben tiszta egyértelműséggel jelenik meg Marx koncepciójának *minden* vonatkozása. 1. A kapitalizmus antinomikus társadalom: lényege az elidegenedés. A nem gazdagsága és az egyén szegénysége kölcsönösen feltételezik és reprodukálják egymást. Ez az antinómia az *árutermelés egyetemesé válásának* antinómiája. (A passzus elején ezt olvashatjuk: „Mindenekelőtt vegyük szemügyre a kialakult viszonyt, az érték tökévé alakulását és az élő munkát, mint vele pusztán szembenálló használati értéket, úgy hogy az élő munka csupán mint annak eszköze jelenik meg, hogy az eltárgyiasodott, holt munkát értékesítsék... — és eredményként egyfelől a létrehozott gazdagságot, mint idegent, mint olyat, amely csak arra volt képes, hogy az eleven munkavégző képesség szükségletét létrehozza...” (*Grundrisse*, 365. o.) 2. A kapitalista társadalom, mint totalitás, mint „társadalmi test” termeli nemcsak az elidegenedést, hanem az *elidegenedés tudatát is*, — tehát a radikális szükségleteket. 3. Ezt a tudatot (a radikális szükségleteket) a kapitalizmus *szükségképpen* kitermeli. 4. Ez a tudat (a radikális szükségletek) hordozója, az, amely már *létében* transzcendálja a kapitalizmust, melynek kibontako-

zása *lehetetlenné* teszi, hogy a kapitalizmus a továbbiakban a termelés bázisa maradjon. Az antinómia feloldásának szükséglete, a feloldásra irányuló cselekvés tehát a kollektív Legyen-ben, a „enormes Bewusstsein”-en¹¹ konstituálódik.

Ez a bizonyos „enormes Bewusstsein” egyértelműen *ugyanaz* a fogalom, mint a „hozzárendelt tudat” („zugerechnetes Bewusstsein”) Lukács György *Történelem és osztálytudatának* egyik központi kategóriája. Nem kétséges — bár Marx ezen a helyen erről nem beszél —, hogy az „enormes Bewusstsein” nem azonos a munkásosztály „empirikus tudatával”. (Lukács „érzékét” Marx eszméi iránt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a *Grundrissét* a *Történelem és osztálytudat* megírásakor nem ismerte.) Az „enormes Bewusstsein” nem a nyomor tudata, nem a — szó szűkebb értelmében vett — szegénység tudata, az ebből fakadó (illetve ennek bázisát képező) szükségletek tehát nem a „többet birtoklásra”, nem a nagyobb bérré, nem a „jobb életre” irányulnak. Az „enormes Bewusstsein” az elidegenedés tudata általában, a társadalmi viszonyok elidegenedtségének felismerése általában, s ezért az ebből következő (illetve az ennek bázisát képező) szükséglet nem lehet más, mint az *elidegenedtség megszüntetése*, az elidegenedett termelési és társadalmi viszonyok forradalmi megdöntése, a nem elidegenedett termelési és társadalmi viszonyok megeremtése *általában*.

Arra a kérdésre azonban, hogy a kapitalista társadalom valóban kitermeli-e ezt az „enormes Bewusstsein”-t (mely Marx korában nem létezett, melynek létét Marx kétségkívül „*megkonstruálta*”), a történelem mind ez ideig még nem adott választ.

(Folytatjuk)

¹¹ Fordítása: „rendkívüli tudat”, körülírása: „jövővel terhes tudat”.